

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИСУ МОТИВАЦІЇ СЕКСУАЛЬНОЇ АГРЕСІЇ

Олег СИНЕОКИЙ

Copyright © 2005

Наукова проблема та аналіз останніх досліджень з неї. Сексуальне насильство являє собою складну як правову, так і психологічну проблему. Одним із цілісних феноменів індивідуальної насильницької поведінки у сфері статевих відносин є мотивація сексуальної агресії, про що ми писали раніше [11a].

У Психологічному словнику “мотив” – це спонука до діяльності, котра спрямована на задоволення потреб суб’єкта [10, с. 219]. На думку І.С. Кона, “мотив” означає суб’єктивне ставлення людини до свого вчинку, свідомо поставленої мету, котра зорієнтовує і пояснює поведінку [8, с. 47]. У Великій радянській енциклопедії “мотивація” розглядається лише в біологічному аспекті [11, с. 61]. Ж. Годфруа вважає, що мотивація – це сукупність внутрішніх чинників, які визначають поведінку. Аналізоване поняття описує відношення, що існує між дією і причинами, які його пояснюють чи виправдовують [4, с. 264]. П.М. Якобсон вбачає в мотивації сукупність тих психологічних моментів, якими зумовлюється поведінка людини в цілому [16, с. 12]. Отже, мотивація – вельми складний механізм співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки особи, що спричиняє виникнення, напрямок та способи здійснення конкретних форм діяльності, себто спонука до діяння як наслідувального, так і творчого.

Виклад основного матеріалу дослідження. У роботах психологів висловлюється одна і та сама думка: мотив – це суб’єктивне явище, котре забезпечує

усвідомлення вчинків, яке завершується постановкою мети та спонуканням людини до дії. Тому процес мотивування виявляється у цілепокладальній діяльності, котра спрямована на здійснення задуманого. Аналіз цих визначень дає змогу дійти кількох висновків:

1. Незважаючи на очевидні відмінності родових понять, через які визначається мотивація, вони явно або приховано відображають матеріалістичний погляд на мотивацію як на специфічну похідну взаємодії особи і соціального довкілля.

2. Мотивація як явище і як процес виходить за межі мотиву, тобто її основного структурного і змістовного елемента, сягає конкретних суспільних відносин особи як суб’єкта цих відносини.

3. Кожна дефініція, окрім загальних рис, відображає ту або іншу сторону, рівень мотивації (біологічний, психологічний, соціологічний, етичний, правовий), а це свідчить про те, що мотивація – феномен багатосторонній, який має специфічні особливості у різних сферах соціальної практики [6, с. 56].

Мотивація – процес реалізації мотиву як внутрішнє спричинення поведінки людини. У його дослідженні до уваги має братися не тільки сам мотив, а й уся мотиваційна сфера особистості – її установки, вольові й емоційні якості, тобто всі ті психовітальні моменти, котрі визначають життєву вправність-активність особи. Серцевиною мотивації злочинів є задіяння внутрішнього механізму детермінації вчинення суспільно небезпечних діянь, передбачених кримінальним кодексом.

Така детермінація зумовлена властивостями особистості – її спрямованістю і психічними процесами, котрі й утворюють мотиви і мету злочинної поведінки. При цьому елементи мотивації тісно взаємопов'язані і взаємозалежні. У її процесному становленні взаємодіють усвідомлені й неусвідомлені психічні процеси і стани. Скажімо, мотиваційна сфера особистості сексуального злочинця характеризується егоцентризмом, неприйняттям ним соціальних цінностей, стійким конфліктом з потенційною жертвою, оправданням себе [див. 11а]. Звідси, власне, й походять викривлення та психофункціональні дисгармонії, переважає збочена система цінностей, що набула під час негативної соціалізації.

Загалом проблема визначення норми і кримінальної сексуальної патології залишається вкрай складною. Існують принаймні три основні різновиди аномативної поведінки: а) девіантне (відхилення від загальноприйнятих норм, що не спричиняє істотної шкоди); б) деліквентне (порушення норм права у вигляді проступків – деліктів, котрі небезпечні характером типових моделей протиправної поведінки); в) кримінальне. У будь-якому разі нормативні й аномативні форми поведінки доповнюють та взаємозрівноважують одна одну. Здебільшого головною причиною відхилень у поведінці є порушення соціальних відносин особистості, яке має своїм наслідком афект неадекватності. Найтипівіший формовияв патологічної соціально-психологічної дезадаптації, на думку Л.Є. Орбан-Лембрик, – це агресивна поведінка [9, с. 123].

Типологія особистості сексуальних злочинців проводиться за кількома підставами залежно від ціннісно-орієнтаційної деформації особистості, змісту спрямованості і психорегуляційної досконалості: 1) *асоціальний тип* сексуального злочинця (менш злісний) характеризується несформованістю позитивних ціннісних орієнтацій, соціальних установок, які б не тільки впливали на його поведінку, а й утримували від можливої проти-

правної поведінки у складних, почасти конфліктних ситуаціях; 2) *антисоціальний тип* сексуального злочинця (злісний) притаманний професійному злочинцю, котрий проявляє постійну готовність до сексуальних злочинів; 3) *“випадковий” тип* особистості сексуального злочинця пов'язаний з дефектами психічної саморегуляції.

В обґрунтуванні типології аналізованого сексуального злочинця виділяється ще так званий *глобальний тип особистості* з повною кримінальною зараженістю. Всі помисли і почуття його пов'язані із замислами здійснення сексуальних злочинів. В.В. Бедь вважає, що твердження про те, що все життя будь-якого злочинця, у тому числі й сексуального нападника, що всі конкретні форми його прояву є кримінальні, ще недоведено [3, с. 143]. І це підтверджують теоретичні розвідки. Так, концепція соціальної дезорганізації вказує на складність визначення девіантної поведінки. Існує, за класифікацією Т. Шибутані, три типи девіантної поведінки: 1 тип – пристосування до норм неформальних груп людей, чії картини світу, щонайперше сексуальні переваги, відрізняються від загальноприйнятих поглядів у соціальному суспільстві; 2 тип – тимчасова втрата самоконтролю, імпульсивні дії, особливо під впливом сильного збудження; 3 тип – компульсивний (агресія під впливом алкоголю; наркотиків; сильні образи при слабкій провокації) [15, с. 486–488]. Ю.В. Тунцевський і О.В. Сумачев обґрунтовано вважають, що саме в дитинстві приховані корені дивовижних перетворень нормальних людей у садистів, ексгібіціоністів, педофілів, садомитів і “просто” сексуальних гвалтівників [13, с. 99]. Агресивність, на переконання О.В. Тимченка і В.Б. Шапара, є свідомим прагненням нанести шкоду ближньому, або, образно кажучи, вона – “донька гніву” [14, с. 276]. Ця риса характеру по-різному належить багатьом людям і природно виявляється у різних ситуаціях.

Мотивація сексуальних нападів охоплює актуальну потребу, предмет (об'єкт),

що здатний її задовольнити, і вибір самого способу поводження з цим предметом. Вибір значною мірою залежить від спрямованості (системи) установок у цій сфері людських відносин і, звісно, від обставин. Що стосується особистісних установок чоловіка-гвалтівника, то в даному випадку мовиться про такі якості, як хамське ставлення до жінки, безсоромність, цинізм і розбещеність. На відміну від інших поведінкових актів, у мотиваційну структуру сексуального злочину органічно долучається усвідомлення суспільної небезпеки скоєного чи можливість та обов'язок усвідомлення такої небезпеки.

Безпосередня мотивація не розкриває справжніх причин скоєного сексуального злочину, оскільки вони завжди ґрунтуються на складній взаємодії особистості й довкілля та є її результатом. Мотиви здебільшого знаходяться у різних відносинах із зовнішніми обставинами, підсилюючи чи послаблюючи один одного, вступаючи у суперечність чи у протиріччя з об'єктивними можливостями реалізації дії. Тому мотивація як процес спонукання людини до вчинення дій і вчинків – сексуальних злочинів – часто являє собою складний акт, пізнання якого вимагає аналізу й оцінки альтернатив, вибору і прийняття рішень. Цей процес психологічно ускладнюється також тим, що далеко не завжди реальні мотиви усвідомлюються діячем-суб'єктом актуально. До того ж від мотивації варто відрізняти мотивування, тобто висловлювання, котрі виправдують ті чи інші дії шляхом указівки на об'єктивні і (чи) суб'єктивні обставини, які спонукали особу до вчинку. Мотивування можуть не збігатися з дійсними мотивами сексуального злочину чи навіть свідомо маскувати щирі глибинні мотиви.

Загалом сексуальна мотивація може розвиватися тільки шляхом взаємодії з іншими особами та істотно залежить від їхньої поведінки. Мотивація злочинної поведінки – один з важливіших її елементів, виявлення і вивчення якого дозволяє більш глибоко зрозуміти причини цієї

поведінки й особливості особи злочинця, встановити найбільш ефективні способи його ізоляції (ліквідації) та здійснити заходи запобігання злочинам.

В аналізі мотивації сексуальних нападів велике значення мають вольові прояви, котрі впливають на швидкість прийняття рішень, тобто визначають оперативність реалізації злочинних намірів конкретного сексуального нападу, яка впливає на вибір досліджуваного мотиву. У тому випадку, коли такий вибір хоч і суперечить моральним принципам і правовим нормам-заборонам, але все ж приймається особою, то він стає основою внутрішнього рішення здійснити сексуальний злочин, причому всупереч альтернативним мотивам-доводам обов'язку і розуму.

За типовою структурною організацією прояви злочинної сексуально-насильницької поведінки бувають звичайними та екстремальними. Сексуальні злочини переважно здійснюються в екстремальних ситуаціях, де спонуки забарвлені емоційно-стресовими станами, а тому зумовлені такими рішеннями, котрі приймаються в короткі проміжки часу, у стані великого збудження, коли формування злочинно-сексуального мотиву ґрунтується на імпульсивних реакціях. Від названих факторів залежить й завершальний етап формування мотиву – визначення форм і засобів його реалізації, які проявляються у виборі способів скоєння сексуального злочину, або шукання засобів чи умов, що однозначно уможливають його. Якщо мотиваційний етап злочинної сексуально-нападницької поведінки закінчується прийняттям рішення, то етап практичного здійснення сексуального нападу являє собою перехід рішення у злочинну дію. Тут психічна енергія гвалтівника спрямована на активну діяльність щодо виконання прийнятого рішення й досягнення поставленої мети – насильницького сексуального задоволення однієї чи комплексу своїх (за звичайних, незлочинних умов, нереалізованих) потреб.

У процесі досягнення такої мети психічна активність нападника може бути

різною: **1)** достатньо високою і цілеспрямованою; **2)** відзначатися нерішучістю, викликаною різноманітними сумнівами; **3)** цілком згасати під впливом різноманітних діянь – зовнішніх і внутрішніх. При цьому психічний стан під час вмотивованого зреалізування сексуального злочинного наміру містить елемент прогнозування його наслідків. Щоб зрозуміти психіку сексуального гвалтівника, треба починати з пошуків причин її агресивної поведінки, а також чинників, які викликали цей злочинний зміст дій. Аналіз починається із ситуації та відповіді на запитання: “Чому статеві відносини викликають у таких осіб агресивну поведінку?” Статеві ситуація дає особі потенційного гвалтівника мінімальну інформацію про можливість сексуального задоволення і через потяг визначає рівень активації. У цьому контексті вкажемо на основні фактори, з яких складається психічний стан людини, налаштовані на агресивно-сексуальну поведінку: а) потяг, б) потреба, в) активація, г) емоція, д) переживання, е) почуття, ж) афект, з) настроїв, і) пристрасть, ї) переключення, к) передбачення.

Агресивне сексуальне насильство являє собою дуже складну як правову проблему, так і психологічну. Особливу тривогу викликає той факт, що у свідомості і стереотипах сексуальної поведінки наявні серйозні зрушення. Деформація сексуальної моралі виражається, зокрема, у різкому зниженні віку осіб, які вступають у сексуальні контакти, і поширення нетрадиційних форм сексуальної поведінки. Більшість сексуальних злочинців мали ранню сексуальну ініціацію, головню у перекрученій формі. Крім того, їм притаманний асоціальний розвиток особистості [12, с. 681]. Цікавий і той факт, що матері сексуальних гвалтівників домінували в родині і не схвалювали своєї жіночої ролі, що формувало у їхніх дітей зневажливе ставлення до жінок [1, с. 58]. Науковці також указують на психоемоційну нестійкість даної категорії злочинців [2, с. 167].

Агресивна сексуальна поведінка людини містить емоційні й мотиваційні компоненти. Кримінальною сексологією вважається, що питання про взаємозв'язок сексуальності та агресії виводить нас на загальну проблему – значення так званих когнітивних (пізнавальних) компонентів емоцій. Виражені компоненти агресивності присутні в еротичних фантазіях, особливо чоловіків. Пригнічення лібідо мусить викликати фрустрацію і, як засіб її зняття, – посилення агресивних імпульсів.

Особливістю спричинення сексуальних насильницьких злочинів є наявність двох типів детермінації: по-перше, внутрішніх (стосовно особи злочинця) – негативне соціальне оточення, негативний вплив різноманітних соціальних чинників у процесі соціалізації; по-друге, зовнішніх, що донині залишаються науковою і практичною проблемою. У будь-якому разі зрозуміло одне: внутрішні імпульси до сексуального злочину – це наслідки патологічних процесів у самій психіці соціального індивіда. Ось чому причиною сексуальних насильницьких злочинів здебільшого є звичайні соціальні фактори, коли: 1) патологія особистості не була своєчасно виявлена; 2) вона не була ліквідована або заблокована; 3) особа з такою психологічною сексуальною патологією не була своєчасно взята під особливий контроль і патронаж [7, с. 148].

Потреба, опосередкована складним внутрішнім процесом розгортання мотивації, виявляє себе психологічно у формі мотиву поведінки. Тут потреба – це нестаток суб'єкта сексуального задоволення, а мотив – самообґрунтування рішення вступити у статеві зносини, які передбачають насильство, тобто згвалтування. Перш ніж потреба спричинить дію, особистість переживає складносперечливий процес перебігу мотивації, який зводиться до усвідомлення суб'єктивної й об'єктивної складових потреби й уможливує дії, спрямовані на її задоволення.

Мотивація статевих злочинів здійснюється за такою схемою: під впливом зовнішнього або внутрішнього впливу різко

загострюється сексуальна потреба особистості, котра досить швидко знаходить свій предмет і спосіб статевого задоволення; тоді утворений мотив негайно реалізується, імовірно без усякого планування, свідомого вибору, ухвалення рішення і корегування вчинкових дій під час зrealізування. У зв'язку з цим В.А. Гур'єва зазначає, що в більшості скоєних сексуальних злочинів присутня патологічна мотивація. На підтвердження істинності сексуальних перверзних потягів автори подають перелік таких ознак: а) раптовість, приступоподібність сексуального спонування; б) виникнення його на тлі афективних розладів; в) така інтенсивність сексуального спонування, що визначає неможливість боротьби мотивів; г) патологічна мотивація суспільно небезпечних діянь, котрі безпосередньо пов'язані з розладом потягів [5, с. 337].

Мотивація як внутрішньодинамічний процес інтегрована з усіма компонентами злочинної поведінки – актуалізацією потреби, виникненням і формуванням мотиву, цілеутворенням, вибором шляхів досягнення мети, прогнозуванням можливих результатів, ухваленням рішення, контролем і корекцією дій, аналізом очевидних наслідків. Аналогічна і динаміка розгортання мотивації сексуального злочину, що синтетично виконує відображувальну, спонукальну, регулятивну і контролювальну функції. Вона віддзеркалює не лише злочинну ситуацію, а й попередній негативний вплив соціального довкілля. Її спонукальна функція зумовлює утворення мотиву і формування мети сексуального злочину, а регулятивна визначає вибір шляхів досягнення мети, прогнозування можливих результатів, ухвалення внутрішньо прийнятого рішення діяти.

У тих випадках, коли джерела мотивації сексуального злочину знаходяться у соціальному середовищі, в якому перебуває потенційний суб'єкт-агресор, то його безпосередньою спонукальною силою є сама мотивація й те, що стоїть

за нею – нагальна потреба, котра трансформується в конкретний мотив і далі у предметну мету. Так виникає своєрідний цикл: сексуальна потреба – сексуальне спонування (мотив) – сексуальна мета.

В осіб, котрі вчинили аналізовані злочини, сексуальні потреби гіпертрофовані і нерідко девіантні. Регуляційна функція мотивації сексуального злочину підпорядкована спонуванню і вибору мети, а кримінальний характер мотивації найчастіше визначається не на стадії формування мотиву чи цілеутворення, а під час вибору реальних шляхів досягнення мети, коли особа остаточно визначає можливості скоєння злочину. Контрольовальне призначення мотивації тут набуває особливого значення на останніх етапах зазначеного мотиваційного циклу.

Водночас у формуванні мотивації сексуального злочину важливу роль відіграють динамічні процеси, зумовлені взаємодією потреб, їх суб'єктивною значущістю для конкретної особи, криміногенною ситуацією й оцінкою нею того, якою мірою досягнення прийнятих цілей у реальній ситуації дозволить задовольнити сексуально нагальну потребу. У цьому поведінковому форматі недооцінка криміногенності ситуації при переоцінці своїх особистісних якостей може стати своєрідним провокаційним фактором, котрий визначить перебіг асоціального процесу мотивоутворення.

Отже, є підстави вважати, що агресивними сексуальними злочинами визнаються дії, котрі втілюють деструктивні (руйнівні) тенденції винних осіб, які мотивовані стрибкоподібною надінтенсивною сексуальною потребою і переслідують мету одержати сексуальне задоволення шляхом заподіяння іншим людям фізичного насильства і шкоди.

ВИСНОВКИ

1. Якщо сила сексуальної потреби, котра спонукає до протиправної діяльності: а) є невеликою, то невдача і по-

в'язана з нею негативна емоція впливають переважно на психічну активність особи, примушуючи її до найшвидшого виходу із ситуації; б) досягає середнього рівня, то пов'язані з невдачею негативні емоції діють активніше, що мобілізує зусилля і спричинює зростання ефективності аналізованої діяльності; в) характеризується надзвичайною інтенсивністю, то невдача і пов'язані з нею негативні емоції викликають таке перевищення рівня емоційного збудження, що з'являються ознаки дезорганізації діяльності і поведінки, а відтак уможливаються найнебезпечніші наслідки; у цьому випадку особа здатна вчинити вбивство того, з ким у неї були невдалі сексуальні стосунки, або з ким не було за її життя навіть імовірних зносин, або ж сторонню для своїх бажань особу відповідної статі.

2. За особливістю мотивації злочинної поведінки осіб, які вчиняють серійні убивства на сексуальному підґрунті, виділяється три типи: 1) вбивства, котрі скоєні задля приховання або полегшення насильницького сексуального акту; 2) вбивства, які скоєні у момент самого сексуального акту під дією посилення сексуального збудження та одержання максимального задоволення; 3) убивства, котрі скоєні на некросадистських засадах (вампіристи, садисти, некрофіли та ін.). Важливо підкреслити, що перспектива безкарності стимулює негативістську агресивну мотивацію насильницьких сексуальних актів зі старими, малолітніми, каліками і навіть трупами.

3. Сексуальне задоволення афектосприятливого насильника складається з двох компонентів – подолання опору жертви та скоєння самого сексуального акту. Примітно те, що сексуальному агресору не потрібен “звичайний” статевий доступ до об'єкта своєї похоті. Йому, скажімо, треба, щоб потерпіла була жертвою, тобто чинила опір, який він із задоволенням готовий здолати.

4. Статеві відхилення, які мають кримінальну вагомість, кваліфіковані

нині у трьох основних напрямках: 1) відхилення стосовно об'єктів статевого потягу (гомосексуалізм, лесбійство, транссексуалізм, фетишизм, трансвестизм, педофілія, ефебофілія, геронтофілія, зоофілія, німфоманія, сатириазис, сексуальна піроманія та ін.); 2) відхилення у засобах реалізації статевого потягу (садизм, мазохізм, некрофілія, ексгібіціонізм, вуайеризм, триолізм тощо); 3) нетипові відхилення у соціально-статевій поведінці (жіноча і чоловіча повійність, патологічні форми ревнощів та ін.).

5. Різноманітні прояви статевих відхилень розглядаються на рівні сексокримінальних явищ, які відіграють фатумну роль у запуску механізмів вчинення статевих злочинів, особливо при сполученні декількох статевих відхилень, коли детонатором здебільшого є статевий садизм.

1. *Abrahamsen D.* Who are guilty?. – N.Y., 1955. – P. 58.

2. *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступность и психические аномалии / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: Спарк, 1998. – 215 с.

3. *Бедь В.В.* Юридична психологія. – К.: “Каравела”; Львів: “Новий світ-2000”, “Магнолія плюс”, 2003. – 376 с.

4. *Годфруа Ж.* Что такое психология. – М.: Прогресс, 1992. – Т. 1. – 446 с.

5. *Гурьева В.А.* Система пубертатной психопатологии на судебно-психиатрическом материале // 8-й всес. съезд невропатол., психиатр. и наркологов: Тез. докл. – М., 1988. – Т. 3. – С. 335 – 338.

6. *Дей М.* Роль права у стимулюванні мотивації праці у перехідній ринковій економіці // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 12. – С. 55 – 60.

7. *Инишаков С.М.* Криминология. – М.: Юриспруденция, 2000. – 432 с.

8. *Кон И.С.* На стыке наук // Вопросы философии. – 1981. – №10. – С. 47 – 55.

9. *Орбан-Лембрик Л.Е.* Соціальна психологія. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.

10. *Психологический словарь* / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 457 с.

11. *Симонов П.В.* Мотивация // Большая советская энциклопедия. – М., 1979. – Т. 17. – 616 с.

11а. *Синеокий О.* Мотивация внутрішнього конфлікту сексуального злочинця // Психологія і суспільство. – 2005. – №1. – С. 99–103.

12. *Старович З.* Сексуальное насилие // Психология сексуальных отклонений: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – М.: Харвест М.: АСТ, 2002. – С. 556 – 652.

13. *Трунцевский Ю.В., Сумачев А.В.* Права ребенка и секс-индустрия // Государство и право. – 1999. – № 2. – С. 97–103.

14. *Улабірнтах психології особистості: Світ психічних явищ* / О.В. Тимченко, В.Б. Шапар. – Харків: Прапор, 1997. – 384 с.

15. *Шибутани Т.* Социальная психология / Пер. с англ. В.Б. Ольшанского. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 544 с.

16. *Якобсон П.М.* Психологические проблемы мотивации поведения человека. – М.: Педагогика 1969. – 242 с.

Надійшла до редакції 2.02.2005.